

Хантов Лазизбек Азаматович
Бухоро Давлат Университети
таянч докторанти
falsafa.phd.1991@mail.ru

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ АСАРЛАРИДА СОҒЛОМ ҚАЛБ МАСАЛАСИ

В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ХАКИМА ТЕРМИЗИ О ЗДОРОВОЙ ДУШЕ

THE ISSUE OF HEALTHY HEART IN THE TREATISES OF HAKIM TERMIZI

Аннотация: Мазкур мақолада тасаввуф фалсафасининг йирик назариётчиларидан бири мутасаввиф Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн ал Ҳасан ибн Башир Ҳаким Термизийнинг (820-932) “Яширин масалалар”, “Масоил аҳли Сарахс”, “Ал-имсол мин ал-китоб вас сунна”, “Баёнул фарқ”, “Маърифатул асрор” асарларида қалб, соғлом қалб масаласи таҳлил этилиб, мутасаввиф комил инсон учун соғлом қалб зарурлигини таъкидлаган.

Калим сўзлар: қалб, соғлом қалб, нафс, зикр, маърифат, ақл, руҳият “Яширин масалалар”, “Масоил аҳли Сарахс”, “Ал-имсол мин ал-китоб вас сунна”, “Баён ул- фарқ”, “Маърифатул асрор”.

Аннотация: В статье проанализированы вопросы души, здоровой души согласно произведениям Абу Абдуллаха Мухаммада ибн Али ибн аль Хасана ибн Башира Хакима Термизи (820-932) “Скрытые вопросы”, “Масайл ахли Сарахс”, “Аль-имсол мин аль-китоб вас сунна”, “Баян уль-фарк”, «Маърифатул асрар» суфием акцентуируется необходимость здорового сердца для человека.

Ключевые слова: сердце, здоровое сердце, нафс, зикр, просветительство, разум, духовность, “Скрытые вопросы”, “Масайл ахли Сарахс”, “Аль-имсол мин аль-китаб вас сунна”, “Баян уль-фарк”, “Маърифатул асрар”.

Abstract: The following article the analysis of heart, healthy heart as per treatises of Abu Abdullah Muhammad ibn Ali ibn Hasan ibn Bashir Hakim Termizi (820-932) “Hidden issues”, “Masail ahli Sarakhs”, “Al imsal min al-kitab vas sunna”, “Bayan-ul farq”, “Marifat ul-asrar” is conducted, the necessity of healthy heart is accentuated by the suiifi scholar.

Keywords: heart, healthy heart, nafs, zikr, education, mind, spirituality, “Hidden issues”, “Masail Ahli Sarakhs”, “Al-imsal min al-kitab vas sunna”, “Bayan ul-farq”, “Marifat ul-asrar”.

Мустақиллик йилларида фалсафа фанида, айниқса инсон фалсафасини холисона ёндашув асосида ўрганишга киришилди. Инсон маънавияти ва руҳияти билан боғлиқ масалалар тадқиқоти бошланди. Тасаввуф фалсафасига доир илмий изланишларда инсон қалби масаласи муаммосини ўрганиш долзарб эканлиги аён бўлди. Бу масалага доир қатор мақола ва тадқиқотлар бўлган бўлсада, [5:96-100, 6:205-210, 7:75-90, 8:64-66] аммо ҳали ўрганилиши лозим бўлган масалалар жуда кўп. Айниқса Ҳаким Термизийга доир тадқиқотлар бўлсада, [13:10-13, 14:27-31, 15:36-38, 16:59-64,] унинг бу масаладаги фикри ҳали етарли ўрганилмаган.

Тасаввуф таълимотининг бир қатор намояндалари инсонни ҳар томонлама ўрганиб, унинг маънавий-руҳий покланиши, баркамоллиги ҳақида ўз қарашларини баён этганлар. Нажмиддин Кубро қалбни луғавий маънода бирор нарсанинг шакл ва маъно жиҳатидан ўртаси, истилоҳий маънода эса, чап кўкракнинг пастидаги гўшт парчаси, деб ҳисоблайди ва шу асосга кўра, у руҳнинг манбаи ҳисобланади. Ибн Арабий эса қалбни нафс билан руҳ орасида жой олган жавҳарга ўхшатади. [10:46] Ғаззолий инсонни англашда асосий тушунча қалб деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам, “қалб сезги орқали ҳис қилинмайдиган маъноларни идрок қилиши билан ўзга аъзолардан фарқлидир”[4:44], деб ёзади. Нақшбандия таълимотида қалб масаласи икки хил маънода ишлатилади: биринчиси-танада жойлашган бир парча гўшт парчаси, яъни юрак бўлса, иккинчиси-раббоний руҳ аталадиган латоиф қалбдир. [5:98] Ҳаким Термизий фикрича, қалб тана аъзоларига амирдир. [3:22]

Мутасаввифнинг “Баёнул фарқ”, “Яширин масалалар”(ал-Масоил ал-мақнуна), “Масоил аҳли сарахс”, “Маърифатул асрор”, “Ал -имсол мин ал- китоб вас сунна” каби асарларида асосий эътибор қалб, соғлом қалб, қалб поклиги масаласига қаратилиб, чуқур таҳлил этилган.

Ҳаким Термизий (820-932) “Яширин масалалар” (ал-Масоил ал-мақнуна) асарида

баён этишича “Аллоҳ таоло одамзодни яратди ва унинг ичида бир парча гўшти барпо қилди ва ўзгариб турувчи бўлгани учун уни қалб деб атади. Ва шу қалбни аъзоларга амир қилди ва қалбнинг ичига Ўз маърифатини ва Ўзининг Зотиға бўлган илми қўйди. Қалб аъзоларни сақлаб туришга вакил қилинди. Банда эса қалбни сақлашга ва уни тутиб туришга вакил қилинди. Бу ишни бошқа ҳеч кимга юкламади.” [3:22]

Ҳаким Термизий “Масоил аҳли Сараҳс” асарида тасаввуф таълимотининг асосий масалаларидан бири, инсон яхши деган номни олиши, яъни Аллоҳ ундан рози бўлиши учун нима қилиш керак деган масалани ёритишга ҳаракат қилган. Бунинг учун алломанинг фикрича, инсон аввало, ҳаётида жамият учун ва ўзи учун нима манфаатли ва нима зарар эканлигини билиб олиши, ўзида камчиликлар бўлса, уларни тузатиш учун ишни нимадан ва қандай бошлаш кераклигига эътибор қаратиши лозим. Инсонда биринчи навбатда, қалби соғлом бўлиши керак, деган хулосага келади.

Соғлом қалб тушунчаси нимани англатади? Соғлом қалбда Аллоҳга яқинлик ва унга муҳаббат бўлади. Аллоҳга бўлган муҳаббат нимада намоён бўлади? Ҳаким Термизий бу саволга “...ўз нафси билан курашиб, нафси ва етти аъзоларини: тил, қулоқ, кўз, қўл, оёқ, қорин ва жинсий аъзони ҳаром нарсалардан тийганда”, -деб жавоб беради. Инсоннинг ўзи учун ҳам, атрофдагилар учун ҳам нафсдаги калондимоғлиқ ва кибру ҳаво яхшилик келтирмайдиган иллатдир. Ундан фориғ бўлиш учун аввало, уни таниб олиш зарур. Ҳавойи нафсга таъриф берган аллома, уни енгил шамол эканлиги ҳақида сўз юритиб, инсон учун ҳаётда ҳам, охиратда ҳам машаққатлар сабабчиси бўлишини зикр қилади. Ҳаким Термизийнинг бу фикрларидан маълум бўладики, қалб соғлиги нафс поклиги билан уйғун ва ўзаро диалектик боғланган. Нафси аммора ҳукмрон бўлса, қалб бемор бўлади, ҳатто ўлиши мумкин, аммо нафс покланиши билан қалб ҳам соғлом бўлаверади. Пок нафс, мутмаина нафс қалб хотиржамлиги ва соғлом бўлишига сабаб бўлади.

Ҳаким Термизий “Баён ул- фарқ” асарида ёзишича, қалбнинг салоҳияти, тана аъзоларининг солиҳлиги билан уларнинг бузилиши эса, қалбнинг бузилиши билан боғлиқ. Қалб бамисоли чироқ бўлиб, чироқнинг

салоҳияти нур билан бўлганидек, қалбнинг салоҳияти ҳам тақво нури ва соғлом эътиқод билан бўлади. Чунки қалб бу нурдан маҳрум бўлса, у худди жойида туриб ўчиб қолган чироққа ўхшаб қолади. Ҳар бир амал қалбдан эмас, балки нафсдан келса, у амалнинг охират учун қадри бўлмайди, ибодат бўлса, савоб бўлмайди. [12:317]

Ҳаким Термизийнинг “Сараҳс аҳли саволларига жавоб” асари ҳам ўз даврининг маънавий эҳтиёжини қондиришга хизмат қилган қимматли манбалардан бири ҳисобланади. [2:30-94] Бу асарда ҳам қалб соғломлиги масаласи ёритилган. “Сараҳс аҳли саволларига жавоб” асарида комил инсоннинг шаҳват ғалаёидан ўзини йироқ тутишга интилиши ва бу йўлда Аллоҳнинг ёрдамида нажот топишга ҳаракат қилиши масаласи етакчи ўрин тутди.

Ҳаким Термизий “Ал-имсол мин ал-китоб вас сунна” китобида, қалб ва нафсни худди камонга ўхшатади, камоннинг тепа қисми паст қисмидан кенгрок бўлади. Агар камончи безътибор бўлса, паст қисми кенгайиб, тепа қисми торайиб боради. Натижада ўқ камондан куч билан отилиб чиқмайди ва мўлжалга етиб бормайди. Қалб ҳам шундай, унинг хотиржамлиги, тўқлиги, сахийлиги ва кучга тўлиб турганлиги инсоннинг унга бўлган муносабатига боғлиқ. Тана аъзолари ва нафс ўзининг фақир, ночор, эҳтиёжманд, пайтида қалбдан куч олаверади. Натижада қалб ўзи кучини йўқотиб ожизланиб боради, сиқилиб қолади, унинг ўқи тўғри отилиб чиқмайди, ёй куч билан итарилмайди, нишонга етиб бормайди. [12:250]

Ҳаким Термизий фикрини давом эттириб ушбу асарида шундай ёзади: “Бир киши сўради: “Ўқ нимадир?” Деди:”Дилдан чиққан ниятдир. Ният қалбда бўлади, агар унга нафснинг илмоқлари ёпишиб аралашиб қолса, ният сусаяди. Натижада ҳаракат (амал) тўғри ва аниқ шаклда бажарилмайди”. [12:251] Бу фикрни таҳлил этганимизда, қалбни соғломлигини ният тушунчаси билан ўзаро диалектик алоқадорлигини гувоҳи бўламиз. Ниятнинг қандай бўлиши камондаги ўқнинг манзилга томон учиши билан қиёсланади. Ният пок бўлса мақсадга етиши, нафс билан боғлиқ бўлса, унинг асл мақсаддан оғиши мумкинлиги айtilмоқда. Маълум бўладики, қалбнинг соғломлиги ниятнинг нафс кутқусидан покланишига

боғлиқ экан. Буни Ҳаким Термизий куйидаги мисоллар билан “Ал-имсол мин ал-китоб вас сунна” асарида изоҳлайди: [12:251] Деди: “Буни нимага ўхшатиш мумкин?” Шундай шарҳлади: “Бу киши молининг бир қисмини Аллоҳ йўлига садақа қилмоқчи бўлди. Бу соф ва содиқ қалбдан чиққан сидқидил ният эди. Сўнг ўзига деди: буларни қаерга сарфлай? Шунда нафси унга ўздан қарздор бўлган кишига беришни кўнглига солди. Зеро, у шунда сенга тегишли қарзларини қайтаради. Ёки қўл остингдаги ўзингга тобе хизматчингга бер. (Яъни, берган нарсанг ўз атрофингда қолсин). Мана шу илмоқлар “Аллоҳ йўлида” деб бошланган ниятга аралашиб, уни Аллоҳ йўлидан бошқа йўналишга буриб-дунё матоҳларига ўралаштириб қўяди. Қалб тўғри йўлидан гоҳ ўнг, гоҳ чапга, гоҳ тепага, гоҳ пастга оғади. Бу худди камоннинг тепасини пастга қилиб қўйганга ўхшайди. Агар нафс бу мақсадига бир марта эриша олса, унга одатланиб қолиб, кейинг сафарларда қалбнинг кучини сўриб олади. Сўнгра ўша киши молининг яна бир қисмини Аллоҳ йўлида инфоқ қилиш учун ажратди. Яна сўради: “Қаерга сарфлай?” Шунда нафси уни ўзига эргаштириб бу садақаси учун уни мактайдиган тоифа одамларга нафақа қилишга оғдирди. Улар уни: “У сахий ва қўли очик одам”, деб атайдилар. Бу ҳолатда у тўғри йўлдан четлашиб, ўқи ҳали камондан чиқмасданоқ бекор бўлди, ерга тушди, мўлжалга етиб бормади.

Сўнгра яна бир дирҳам пул чиқариб, “Уни қаерга сарфлай?” деди. Энди бу сафар уни маъсият ишга сарфлаб қўйди. Бу амал камон ўқиға ҳам ярамай қолди, камоннинг ўзи ҳам ишдан чиқди. Ипи узилди, ўқ қийшайди, мўлжал олинмаган. Бундан кўриниб турибдики, ният буюк Аллоҳдан бандасига берилган бир кароматдир. Арш остидан банда қалбига тушган хос бир атодир. [1:23] Унинг вазифаси яхши амални ният этган соҳибини ўз ниятида вафодор бўлишга ундашдир. Унинг зидди эса ниятни ўзгартириш ва унга бепарволикдир. Демак, ниятнинг асли қалбнинг азму қарор қилишидир. Аммо қалбга ғайбдан келган нарса, бу Аллоҳ таолодан бандага берилган каромат бўлиб, уни Аллоҳ таоло розилигини топишга ундайди. Унинг иши аъзоларни Аллоҳ розилиги йўлида ишлатишдир. Ниятнинг зидди пуч орзудир.

Ҳаким Термизий “Масоил ахли Сараҳс” китобида қалбнинг салоҳияти ва унинг давоси ҳамда фасоди ва дард-иллатини куйидагича изоҳлайди: Қалбнинг солиҳ бўлиши ғам-ғуссалар билан, унинг давоси эса доимо Аллоҳнинг зикрида бўлиши билан. Унинг фасоди эса дунё хурсандчиликлари ва нафс шодонликлари билан. Унинг дард-иллати эса Аллоҳдан юз ўгириб, унинг зикридан тўсувчи беҳуда ишларга юз тутишдир. [12:255] Нафс учун хурсандчилик худди балиқ учун сув кабидир. Балиқнинг ҳаёти сув билан. Агар у курукликка чиқиб қолса, яшай олмайди. Агар нафс ҳам дунё хурсандчиликларидан тўсилса, у сўлади, кучи кетиб заифлашади, тетиклигини йўқотиб сиқилади. Ғам-ғусса эса қалбда токи унга рўбарў келган нарсалардан ҳамда ифлосликлардан халос бўлгунча яшайди. Бу мисоллар билан қалбни саломатлигини балиқ ва сув билан қиёслаб, қалбнинг нафс истакларига берилишини, балиқнинг сувсиз қолган ҳолатига ўхшатади. Балиқ сувсиз қолса ўлганидек, қалб ҳам нафс истаклари қулига айланса, ўлиши мумкинлигини Ҳаким Термизий баён этмоқда.

Ҳаким Термизийнинг фикрича, агар қалб Аллоҳга етишса, Аллоҳ у қалбни тирилтиради. Агар қалбни тирилтирса, нафс ҳам, қалб ҳаёт кучи билан-Аллоҳ нури билан яшай бошлайди. Қалб шахват ва хурсандчилик гирдобида қолиб ўлиб бўлган эди. Бунинг учун қалб соҳиби уни ўз қўлига олиб, уни хурсандчиликлардан тўсса, Раббиси ундан рози бўлади. Зеро, у Аллоҳ учун ҳақиқий мужоҳада қилади. Унга эшик очилгандан кейин у қалби билан Аллоҳнинг хузурига равона бўлади. Унга йўл ажри ато этилади. Унга етишганда эса унинг қалбини яқиндан ўз нури билан мунаввар этади, бу банда муқарраб бандага айланди. Нафси йўлида дунё матоҳларига хурсанд бўлиб юрган банда Аллоҳдан хурсанд бўлиш мақомига эришди. Аллоҳнинг хузурида мартабали кишига айланди. Агар бу банда Аллоҳнинг зикрида бардавом бўлмаса, қалби котиб қолади, зеро, зикр Аллоҳнинг раҳматини ҳам қамраб олади. Аллоҳ таоло ўз Китобида ваъда берди: “Бас, Мени ёд этингиз, (Мен ҳам) сизларни ёд этурман...” (Бақара, 152). [9:18] Агар қалбга раҳмат ёғилса, қалб юмшайди ва майинлашади, нафс ҳарорати ўчади. Қалбнинг қаттиқлиги, қўполлиги, кескинлигини кетказди. Ҳаким Термизий қалбни соғлом бўлиши учун зикр

тушунчасига эътибор бермоқдалар. Хўш, зикр нима? Зикр сўзининг луғавий маъноси-эсга олиш, эсда тутиш. Пайғамбар алайҳиссалом айтадилар: “Зикрнинг афзали - Ло илоҳа иллаллоҳ”. [11:56-57]

Зикр килувчи қуйидаги сифатларга эга бўлиши лозим. Улар уч табақада бўлади:

Биринчи табақа-зикр билан машғул бўлганлар.

Иккинчи табақа-зикр уларни машғул этганлар

Учинчи табақа-зикр қилинаётган Зот уларни зикрдан машғул этганлардир. [1:27]

Зикр билан машғул табақанинг аломати: ҳар қачон кўзи билан бир нарсани кўрса ёки қулоғи билан бир нарсани эшитса, зикрдан чалғимайди.

Зикр уларни машғул этган табақанинг аломати: зикрдан ҳеч бир нарса уларни чалғитмайди, зикрларига ҳеч бир эъз истамайдилар.

Зикр қилинган зот уларни зикрдан машғул этган табақанинг аломати: уларнинг кўриниши одамларни зикрга ундайди. Агар бир-бирига зид ва қарама қарши бўлган нарсалар бўлса ҳам, уларнинг ўз зикри бўлади. Унинг ғафлати зикри тўхтаган вақтдир.

Аллоҳ таоло қалбни яратиб, унга ўз даргоҳидан бўлмиш руҳни киритди. [11:60] Қалбни эса руҳ учун макон қилиб қўйди. Демакки, руҳ илохий экан, унда илохий сир-асрорлар мавжуд ва у покланиши лозим.

Ҳаким Термизий “Масоил ахли Сарахс” асарида: банданинг қалбига мурожаат қилар эканлар, айтадиларки, қалб-Аллоҳнинг хазинаси. [12:263] Ҳеч бир махлук унга назар сола олмайди, ҳоҳ у фаришта ёки бирор кимса бўлсин. Кўксидаги турли фикрлар эса малакдан. Соғлом қалбга Аллоҳ нури тушади.

“Агар банданинг қалбига нур тушса у очилиб-кенгайиб кетади”, бунинг аломати бор. Ғурур (алдов) диёри (дунё)дан четланиш, мангулик диёрига инобат қилиш ва ўлим келишидан илгари унга тайёрланиш”.

Албатта, банда қалбига етган нур билангина ғурур алдов диёридан четланди. Ўша туфайли нафсининг айблари, макру алдовлари, офатлари ва хароблигини кўради. Шунда қалбидан нафс таъсиридан бўлган зулм, риёю сумъа, мактончоклик, фахр, кибр, ҳасад каби нарсалар кетади. Чунки бу иллатлар асли дунёни улуғлаш

ва қалбидаги ҳаловати ҳамда уни яхши кўришидан эди. Унинг бундай офатлардан нажот топиш сабаби эса, аввало, Аллоҳнинг раҳмати ва шундан сўнг мана шу нафс риёзати ва ундан шахватларни ман қилиши биландир.

Ҳаким Термизий айтадиларки: “Қалбларингизни таомнинг озлиги билан покланглар. Шунда у соф бўлади. Сўнг у юмшайди, нозик, мулойим бўлади, мустаҳкамланади ва ифбатли бўлади”. Қалблар софлиги Аллоҳ учун, мустаҳкамлиги динда, юмшоқлиги-биродарлар учун, иффати эса Аллоҳ таолонинг Зоти борасида.

Ҳаким Термизий бемор қалбингизни муолажа қил, таърифлаганимдек, нафсни қулликдан озод қиласан. Агар бу амалга ошса, қалбнинг ёмон хулқлардан халос бўлиб, соф бўлади. Қалбни гуноҳлар шахватини исташ, уларга интилишдан покла. Ўшанда яқин пок жойни кўрмагунича унда қарор топмайди. Шунда қалблар тирилади ва мустаҳкам бўлади. Чунки бандасига яқин қилиш ва танлаб олиш Аллоҳ таолодандир. Ана шунда кўздан ғойиб бўлган охират ва малакут (Аллоҳнинг хос подшолик мулки) ишларини қалб кўзи билан кўриш мумкин бўлади. Яқин бу худди қоронғу кечадаги яшин қабидир. Агар у чакнаса, бу зулматда сендан ғойиб бўлган барча нарсани, қудук, тик қоя ёки водийда бўлсин, кўзинг билан кўрасан (яъни чуқурликдамисан, баландликдамисан, кенгликдами, барини кўрасан. Чунки бу нур уларнинг барини қамраб олади).

Кимнинг қалби маърифат (нури) билан ёқланса, у сокин, Парвардигори ила хотиржам ва унинг сўзларига мустаҳкам ишончда бўлади. Қалб маърифатли бўлиб, соғломлашар экан.

Маърифатли бўлишда тушларнинг ҳам аҳамияти бор. Ҳаким Термизий туш кўриш ҳақида қуйидаги фикрни билдирдилар. Туш уч хил бўлади:

– биринчиси: нафс ва шайтондан бўлган туш. У билан алданмасин, зеро, бундай туш васвасадир;

– иккинчиси: фариштадан бўлган туш. Юсуф (алайҳиссалом) кўрган туш қаби;

– учинчиси: Аллоҳ таолодан бўлган туш. Ҳақ таоло ўзининг пайғамбарлари билан уларнинг тушларида сўзлашган. Улар тушларида кўрган нарса ўнгларида ўзгармай содир бўлади. [1:44]

Ҳаким Термизий маърифат ҳақида фикр юритиб, маърифатнинг бошланиши имондан

тил билан айтилган нарса ҳақиқатнинг кашф бўлиши ва зоҳирий суратда айтилган нарсани идрок этишдир. Маърифат бу завққа, кашфга асосланган имон ва илмнинг мавжудлигидир. Унинг иши танигани, билгани билан кифояланиш ва Ундан ўзгани танишдан беҳожат бўлишдир. Бунда у ўз таниганидан ҳеч ажралмайди. Орифни ҳеч нарса ўзига асир қила олмайди. У бу дунё ва охирада эмин-эркиндир. Маърифатнинг зидди маърифатсизликдир. Ҳаким Термизий орифнинг сифати ҳақида фикр билдирар эканлар, ориф орифлигини билмайди дейдилар. Орифликнинг аломати: қалб Аллоҳдан узилмайди. Маърифат аҳли уч ҳолатда бўлади: убудият, ҳуррият ва рубубият.

Мутасаввифнинг инсоннинг билишида унинг руҳияти, ақли ва қалби қандай роль ўйнаши ҳақидаги қарашлари кейинчалик тасаввуф аҳлининг тафаккурига катта таъсир кўрсатди. Агар илмга ўқиш, ўрганиш жараёнлари орқали эришилса, маърифатни Аллоҳ таоло ўзи суйган, танлаган бандаларигагина марҳамат қилади. Илмни ҳаётга татбиқ қилиш замони ва майдони (худуди) бир қадар чегараланган бўлса, маърифатнинг эса чеки-чегараси бўлмайди. Руҳияти барча дунёвий, нафсоний мойилликлардан покиза, бутун нияти-ю, фикри-зикри билан Аллоҳга таважжуҳ қилган инсонларгагина маърифат насиб этади. Маърифатни нималар тақозо қилади? деган масалага Ҳаким Термизий куйидагича изоҳ беради: “Маърифат Маъруф (Аллоҳ) билан беҳожатлик бўлиш, кифояланиш ва унга эргашишдир. Маърифатнинг 99 сифат ва белгиси бор. Ҳар бир сифат халқ орасида орифдаги маъруф нисбатини намоён этади. Маърифат улўғлик сифати билан бўлса, у сифат ўзига лозим бўлмаган ҳукм орқали Маъруфни мушоҳада этади. Халқ олдида у улўғ бўлади.” [1:84]

Ҳаким Термизий бу масаланинг изоҳини “Маърифат ва Аллоҳ билан софлик баёни” китобида ҳам баён этган. Унинг фикрича, бу соҳадаги илмлар уч асосга биноан бўлади: убудият, яъни бандалик илмига, ҳуррият илмига ва рубубият каби илоҳийлик илмига асосланган. [1:84] Убудият илми эғалик қилишни ва изтиробга тушишни тарк этишга асосланган. Ҳуррият илми унутишга асосланган. Рубубият илми истак ва иқтидорга асосланган. Маърифат аҳли учун энг аввалида зоҳир бўладиган нарса

маърифат водийсида ўзлигини йўқотиш ва хайронликда қолиш маърифатнинг зоҳир бўлишидир. Унинг ўртаси лаззат топиш, охири эса фано ва хайрат. Ҳақдан ўзгасидан фано бўлиш ё ўзлигини инкор этиш хайратдир. Мутасаввиф Аллоҳни билган сари унинг сифатларини англаган ҳолда, ўзининг аслиятига қараб ҳаракатланиши ва ўз сифатларининг айрилишини эътироф этган.

Ҳаким Термизий маърифат аҳлининг илмлари ҳақида фикр билдирар эканлар, бундай илмлар уч хил бўлишини баён этганлар:

биринчиси: маърифат аҳлининг ғалаба вақтида айтадиган илмлари. Уни билиш ибрат, ишораси эза иззатдир; иккинчиси: маърифатдан баҳрамандлик тўхтаган вақтда айтадиган илмлари. Бу энг заиф илмдир; учинчиси: маърифатга эришган вақтда айтган илмлари бўлиб, маърифат аҳлига илмнинг аввали ва охирида ярайди.

Соғлом қалбга хос сифат таваккулдир. Ҳаким Термизий таваккул ҳақида фикр билдириб, таъкидлайдилар: унинг бошланиши қалбнинг Аллоҳ таолога тўла- тўқис суяниши. Бу икки хил бўлади: унинг борлигига таваккул қилиш; унинг сўзи, иш-ҳаракатда таваккул. Натижада у одамлардан ноумид бўлади, Аллоҳдан бошқадан унс топмайди. Таваккулнинг зидди Аллоҳдан ўзгага боғланиб қолишдир.

Ҳаким Термизий соғлом қалбга хос ҳикмат ҳақида ҳам фикр билдирган. Унинг фикрича, ҳикматнинг боғланиши қалбнинг Аллоҳ таоло сирларидан воқиф бўлиши. Унинг иши мурид қила олмайдиган бир амални мукаммал яхши бажаришга сўз билан ундаш ва чорлашдир. Ҳикмат- бу бир нарсани ўз ўрнига қўйиш. Унинг зидди-имкони йўқ нарсани гапириш, бўяб, ошириб сўзлаш.

Ҳаким Термизий соғлом қалбга хос қалб кўзи билан кўришни табсира тушунчаси билан айтади. Табсира, яъни қалб кўзи билан кўриш ҳақида: табсиранинг бошланиши нарсаларнинг йўл-йўриғи ва фазлини ақл билан англаш, идрок этишдир. Унинг аввали дин ва дунёга керакли бўлган илм ва аҳкомлардандир. Табсиранинг иши шакнинг завоқ топиши ва умуман шак-шубҳали нарсаларга кам мурожаат қилишдир. Табсиранинг зидди қалбнинг кўрлигидир. [1:59]

Ҳаким Термизий соғлом қалбга хос бўлган шукр ҳақида шундай деган: Қалбни

сокинлаштирувчи шукрнинг асли қалбнинг неъматларни берувчига боғланишидир. Шукр ризоликдан келиб чиқади. Унинг иши Аллоҳ таолонинг сенга шукр қилиш муҳаббатини ато этганидир. Шукрнинг зидди қуфр ва норозилик.

Ҳаким Термизий соғлом қалбга хос офият ҳақида: офият асли қалбнинг нарсалардан пок бўлиши ва турли ашёлардан холи бўлишидир. Унинг кўриниши ризолик. Офиятнинг зидди-бало, ғам-андух.

Ҳаким Термизий соғлом қалбга хос ҳаё ҳақида: ҳаёнинг асли Аллоҳ таолони қалбда мудом улуғлашдир. Унинг иши синиклик, аъзоларнинг гуноҳдан сақланиши ва васвасанинг барҳам топишидир. Ҳаёнинг зидди-истехзо, ҳаёсизлик ва масхаралаш.

Хулоса қилиб айтганимизда:

1. Ҳаким Термизий “Яширин масалалар”, “Масоил аҳли Сарахс”, “Ал-имсол мин ал-китоб вас сунна”, “Баёнул фарқ”, “Маърифатул асрор” асарларида қалб тушунчасини таҳлил этган.

2. Мутафаккир қалб инсон аъзоларининг амири, амр этишга муносиб эканлигини таъкидлаб, бунга сабаб унда илоҳий маърифат ва илоҳий илм жойлашганини асос қилиб кўрсатди.

3. Инсон айнан қалби билан бутун мавжудотларнинг энг улуғидир. Инсоннинг банда сифатидаги асосий иши қалбини пок сақлаши эканлигини, улуғ Ҳаким таъкидлади.

4. Ҳаким Термизий комил инсон учун соғлом қалб зарурлигини таъкидлаган.

5. Қалб соғломлиги нафс ҳолати билан диалектик боғланганлигини асослаб, улар алоқасини чироқ ва нур, камон ва ўк, балиқ ва сув билан қиёслаган.

6. Қалб соғломлиги ниятнинг нафсдан поклиги ва улуғлигига боғлиқлигини таъкидлаган.

7. Соғлом қалб зикр амалиёти билан узвий боғланганлигини кўрсатган.

8. Соғлом қалб эгаси, маърифатли инсон бўлиб, орифлик даражасига юксалишини кўрсатган.

9. Соғлом қалбга таваккул, ҳикмат, қалб кўзи, шукр, офият ва ҳаё хослигини кўрсатган.

Умумий хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ҳаким Термизийнинг соғлом қалб ҳақидаги ғоялари бугунги ёш авлод тарбияси учун қимматбаҳо жавоҳирдир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абу Абдуллох Мухаммад ибн Али Ҳаким Термизий. Маърифатул асрор. (Сирлар маърифати). Таржимон: Абдулхамид Мухаммад Турсунов. Т.:”Мовароуннахр”2017.
2. Абу Абдуллох Мухаммад ибн алий ибн Ҳасан Ҳаким Термизий. Сарахс аҳли сўраган масалалар. Таржимон: Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Тошкент.: ”Hilol nashr”2019.
3. Ал-Ҳаким Ат-Термизий. Яширин масалалар (ал-Масоил ал-макнун).Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти. 2019.
4. Абу Ҳомид Мухаммад Ғаззолий. Муҳаббат, шавқ, унс ва ризо китоби. Тошкент: Мовароуннахр, 2005.
5. Наврўзова Гулчехра. Баҳоуддин Нақшбанд. Бухоро: Фалсафа ва Ҳуқуқ институти нашриёти, 2009.
6. Наврўзова Гулчехра, Ғафуров Д. Махдуми Азам таълимотида инсон қалби масаласи. “Academia Science, Yoshlarning innovatsion faolligini oshirish, ma’naviyatini yuksaltirish va ilm-fan sohasidagi yutuqlari” mavzusidagi 2-sonli Respublika ilmiy-onlayn konferensiya materiallari to’plami. 25-iyul 2020 yil 4-qism.
7. Наврўзова Гулчехра, Юнусова Гуландом. Ўзликни англашда хотиранинг ўрни ва роли. (Абдулқодир Гилоний асарларининг фалсафий таҳлили).Toshkent.: “Chashm Print”, 2013.
8. Наврўзова Гулчехра Абдуҳолик Гиждувоний. (Монография). Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти, 2020.
9. Қуръони Карим. Алоуддин Мансур таржимаси. Т.:Чўлпон.1992.
10. Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. Бухоро. 2000.
11. Хожи Абдулғафур Раззоқ Бухорий. Тариқатга йўлланма. (Нақшбандия таълимоти асосида). Тошкент- “Мовароуннахр”. 2003-Б.60.
12. Ҳаким Термизий асарларидан сайланма. Орифлар тасаллиси. Таржимон: И.Усмонов ва бошқ.;Тошкент: Movarounnahr,2018.
13. Xaitov.L.A. Hakim At Termiziy scientific heritage in the Hadis theme . International Journal on Integrated Education, Indonesia. Volume 2, Issue V, Oct-Nov 2019.
14. Khaitov. L.A. The role of Hakim Termizi architectural complex in visiting tourism in Uzbekistan. Вопросы науки и образования. Москва.Научно-теоритический журнал. №9(93), 2020
15. Хаитов.Л.А. Ҳаким Термизий меросида инсон маънавияти масалалари. Имом Бухорий Сабоқлари маънавий-маърифий, илмий-адабий журнал. № 2,2020.
16. Хаитов.Л. Ҳаким Термизий - Нафс илмининг назариётчиси. “Ислом тафаккури” илмий-маърифий, диний-маданий, ахборот нашри. (4-son) 2020.